

РОЗДІЛ 12 ФІЛОСОФІЯ ПРАВА

УДК 340.12

DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2021-1/83>

СОЦІАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЯК ПРАВОВА КАТЕГОРІЯ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА SOCIAL RESPONSIBILITY AS A LEGAL CATEGORY OF CIVIL SOCIETY

Козяр Г.В., аспірант кафедри теорії та історії держави та права
Хмельницький університет управління та права імені Леоніда Юзькова

У статті проведений філософсько-правовий аналіз принципу соціальної відповідальності як правової категорії громадянського суспільства. Ця проблематика є актуальною з огляду на її теоретико-практичний дискурс, особливо щодо онтологічного зв'язку засад формування соціальної відповідальності особи та спільноти з екзистенціальними засадами становлення громадянського суспільства та правової держави. Якщо осмислювати цю проблему більш структуровано, то соціальна відповідальність є однією з основних передумов становлення й існування правової держави та громадянського суспільства. Лише за умови, коли особа зріла та виважено, толерантно та з повагою ставиться до інших, коли уважна та скрупульозна у виконанні своїх обов'язків, у т. ч. проявляє повагу до права, лише тоді йтиметься про справжню демократію та верховенство права, які є принципами і громадянського суспільства, і правової держави. Доведено, що проблематика правової держави, громадянського суспільства та демократії загалом безпосередньо пов'язана із принципами гуманізму як новітньої цінності. Стверджено, що верховенство права як одна з основних ознак правової держави справедливо трактується властивою державі за тієї умови, коли та чи інша правова система послідовно реалізовує загальноправові принципи, закріплені у деклараціях і конвенціях, які визначають подальшу спрямованість соціально-правових відносин. Власне кажучи, державу визначають як соціально відповідальну, коли її правовий режим є демократичним, а суспільство, що в ній проживає, довіряє владі. Обґрунтовано, що не менш важливою є необхідність узгодження національного законодавства із міжнародним у рамках, які б не створювали загрози національній самобутності, безпеці та суверенітету.

Ключові слова: людина, соціальна відповідальність, цінності, право, правова держава, громадянське суспільство, філософія права.

The article presents a philosophical and legal analysis of the principle of social responsibility as a legal category of civil society. This issue is relevant given its theoretical and practical discourse, especially with regard to the ontological connection of the principles of formation of social responsibility of the individual and the community with the existential principles of civil society and the rule of law. If we understand this problem in a more structured way, then social responsibility is one of the main prerequisites for the formation and existence of the rule of law and civil society. Only if a person is mature and balanced, tolerant and respectful of others and others, when he is attentive and scrupulous in the performance of his duties, including respect for the law, only then will it be a true democracy and the rule of law, which at the same time are the principles of both civil society and the rule of law. It has been proven that the issue of the rule of law, civil society and democracy in general is directly related to the principles of humanism as a modern value, or one that, in the modern world, occupies a leading and significant place. It is argued that the rule of law, as one of the main features of the rule of law, is fairly interpreted inherent in the state, provided that a legal system consistently implements the general legal principles enshrined in declarations and conventions that determine the further direction of social relations. Strictly speaking, the state is defined as socially responsible in the case when its legal regime is democratic, and the society living in it trusts the government. Therefore, it is substantiated that no less important is the need to harmonize national legislation with international ones within a framework that would not pose a threat to national identity, security and sovereignty.

Key words: person, social responsibility, values, law, rule of law, civil society, philosophy of law.

Правова держава відповідальна не лише перед своїми громадянами, а й перед людством загалом, несе відповідальність перед іншими суб'єктами міжнародного публічного права – державами, їх об'єднаннями тощо. Соціально відповідальна держава в особі представників її політичної еліти сьогодні бере участь в обговоренні й осмисленні глобальних проблем людства, таких як проблема війни та миру, ядерна та біологічна безпека, безпека освоєння космосу, безпека видобутку поновлювальних джерел енергії, збереження й відтворення природних ресурсів, недопущення й усунення дискримінації за різними ознаками та ін. Формування правової демократичної держави ставить перед її політичною елітою дві групи завдань, перша з яких стосується співпраці держави з її суспільством, друга – об'єднання зусиль держави з іншими державами для вирішення глобальних проблем. Скажімо, в межах міжнародної співпраці хорошим прикладом соціальної відповідальності держав можна вважати співпрацю у сфері охорони навколишнього середовища та співпрацю довготермінових стійких міжурядових організацій (МАГАТЕ, Сфера-клубу, «Друзі землі», Фонду захисту навколишнього середовища, Центру екологічної політики, Національного Одюнобонського товариства, Ради захисту природних ресурсів і т. д.). Отже, беззаперечна гуманістична спрямованість торкається

і співпраці держави із власним суспільством, і співпраці з іншими державами задля реалізації глобальних цілей. Співпраця держави із власним суспільством передбачає комбінацію засад координації та субординації, оскільки в іншому разі про демократичну спрямованість зазначеної держави не може бути й мови.

Глобальні проблеми сучасності, підіймаючи право до рівня загальнолюдських цінностей, багато в чому сприяють розвитку демократії, верховенства права та гуманізму, втіленню їх як аксіологічних принципів у практичну площину. Громадянське суспільство неодмінно є гарантом конституційних прав і свобод громадян і водночас своєрідним обмежувачем персонального свавілля. У будь-якому суспільстві людина проходить процес соціалізації та політизації, рецепції базових основ екзистенції за умов функціонування конкретного режиму [1, с. 31–35]. Кожна особа від народження наділяється у громадянському суспільстві (хай навіть і номінально) комплексом прав, що є рівними з іншими людьми. Основу цієї концепції було закладено та сформульовано ще Кантом, котрий окреслив її терміном «громадянський стан», який надалі було трансформовано у «громадянське суспільство». Відповідно до цієї концепції громадянський стан, або ж громадянське суспільство, характеризується декількома апіорними принципами,

серед яких: свобода кожного члена суспільства як людини; рівність його з кожним іншим як підданого; самостійність кожного члена суспільства як громадянина [2, с. 34]. Зміст Загальної декларації прав людини визначає, що «всі люди народжуються вільними і рівними у своєму достоїнстві і правах», тож переконання однієї людини не можуть бути важливішими чи правильнішими за переконання іншої, який би соціальний статус вона не займала. Інша справа, коли йдеться про інтереси більшості на противагу одиничному індивідуальному інтересу.

Окрім того, говорячи про особисту самостійність члена громадянського суспільства, про його право на самовизначення, одночасно слід говорити і про необхідність у суспільстві відповідного суспільного поля соціально-політичного й економічного вибору, без яких вільна реалізація особи є неможливою. Як стверджують закордонні дослідники: «Соціальна інтеграція розуміється як динамічний і принциповий процес відстоювання цінностей, відносин та інститутів, що дозволяють усім людям брати участь у соціальному, економічному, культурному та політичному житті на основі рівності прав, справедливості та гідності. Це процес, у якому суспільства беруть участь у вихованні суспільств, котрі є стабільними, безпечними та справедливими – суспільства, що базуються на визнанні та захисті всіх прав людини, а також на повазі та цінності гідності кожної людини, різноманітності, плюралізму, толерантності, недискримінації, ненасиллі, рівності можливостей, солідарності, безпеці й участі усіх людей, включаючи неблаготворні та вразливі групи осіб» [3, с. 3].

Становлення громадянського суспільства неможливе без підвищення значення і відповідальності багатоманітних структур в управлінському процесі, без реорганізації взаємовідносин між державними органами та суспільними формуваннями. В основі цього процесу – перерозподіл прав і обов'язків учасників соціально-політичного життя в напрямі розширення прав громади, спільнот, громадських об'єднань, встановлення відносин політичного партнерства між ними та громадськими організаціями та державними органами, передовсім на договірних засадах. Чим вищий рівень розвитку суспільства, тим складніша його соціальна структура та вищий рівень соціальної відповідальності особи.

Особистісний вимір діяльності громадянського суспільства пов'язаний також із об'єднанням різноманітних компонентів соціальних систем між собою, між ними та державою, що неодмінно базуються на засадах рівного партнерства, координації та диспозитивної співпраці, а саме такі принципи (не звиклі принципи імперативності, примусу та загрози притягнення до відповідальності) традиційно детермінують високі показники соціальної відповідальності особи. Іншими словами, рівень зрілості та самодостатності громадянського суспільства визначає показник соціальної відповідальності особи. Тож необхідно акцентувати увагу на тому, що чимало вчених критикують сучасне розуміння соціальної відповідальності особи з відкиданням у концепціях соціальної відповідальності суспільства. Для прикладу, К.-О. Аппель декларував, що принцип відповідальності Г. Йонаса слід критично дистанціювати від новочасної ідеї прогресу [4, с. 6–9]. Г. Йонас, на думку К.-О. Аппеля, висловлюється відверто утопічно. Вчений хоч і зазначає, що населення Землі неминує стає полоненими власного технологічного розвитку, але не намагається виокремити з цього певні скептичні прогнози [5]. Г. Йонас говорить про те, що для реалізації відповідальності, потенційної чи дійсної, слід забезпечувати принцип збереження, що має бути життєвим моральним обов'язком. У його роботах ведуться активні дискусії із приводу факту усвідомлення внутрішньо детермінованого зв'язку між промисловим утопізмом тотального керівництва, динамікою науково-технічного прогресу та загрозою для онтології та екзистенції людства.

Критикує Г. Йонаса та Г. Машке, який відзначає, що кожен із членів громадянського суспільства за відсутності відповідних санкцій і контролю не здатен априорі бути відповідальним і нести відповідальність за наслідки своєї соціальної, економічної, політичної, екологічної діяльності тощо. Утопізм і надмірна ідеалістичність праць Г. Йонаса, на думку Г. Машке, протиставляється тезам А. Гелена. Концепція критики відповідальності Г. Йонаса побудована на трактуванні терміна «відповідальність» як такого, що набуває чинності лише за умови, що кожна індивідуальна чи колективна особа, кожен індивід відверто звітує про підсумки та юридично значущі результати своїх поведінкових актів і діяльності, а головне – усвідомлює цей факт [6]. Зрештою, прикладом такого рівня усвідомлення і попереднього декларування стратегії своїх дій є прозорість і транспарентність своєї професійної та соціальної діяльності. Тож концепція А. Гелена, що розкриває суть відповідальності, зводиться до наближення її сенсів, якщо не синонімізації, із концептом моральної свідомості, а точніше – високого рівня моральної відповідальності та самовідповідальності особи [7, с. 76]. Скажімо, Л. Кольберг розробив систему соціальної відповідальності громадянського суспільства загалом і кожного з його членів зокрема, що дало йому можливість виокремити високий щабель, четвертий – «щабель законності та правопорядку» [8, с. 53].

Значним прогресом на шляху до становлення соціально активної та соціально відповідальної цивілізаційної спільноти є формування ефективної та злагодженої системи самоврядування, що поєднує в собі і діяльність органів місцевого самоврядування, і діяльність об'єднаних територіальних громад, закон про функціонування яких був прийнятий відносно недавно, і професійне самоврядування представників окремих професійних груп і колективів. Практика ефективного та злагодженого самоврядування важлива й тому, що вона є свідченням високого рівня соціальної організації, усвідомленого й виваженого ставлення до переліку своїх прав та обов'язків, а також свідченням високого рівня соціальної відповідальності. Ідеальними вважалися б такі показники соціальної відповідальності, які б мінімізували потребу втручання державного сектору та бюрократії.

Як відомо, теорія самоврядування взаємодіє з теорією демократії, адже корені обох сягають народовладдя. Справді, якщо промоніторити історичні події, можна лише підтвердити факт того, що чим вищим є рівень демократії та самоврядування, тим більш відповідальним є конкретне суспільство, і навпаки. Авторитарне суспільство завжди байдуже та конформне; реалізовує свої права й обов'язки пасивно, в міру необхідності, виходячи зі страху покарання або несприйняття. Це підтверджує тезу про те, що зовнішній імператив як настанова соціальної відповідальності не є настільки ефективним, як внутрішній, або ж диспозитивна настанова, що дає право вибору, втім, робить це, виходячи із засад координації, а не субординації. Тож демократія та самоврядування характеризуються наявністю стійкого та безпосереднього зв'язку із соціальною відповідальністю особи. Тобто, якщо демократія як вид державного режиму стосується здебільшого здійснення державного влади та має політичний характер, то самоврядування як таке може бути і державним, наприклад локальним, місцевим, і неполітичним, громадським. Таке тлумачення дає підстави трактувати найбільш наближено до соціальної відповідальності саме інститут самоврядування, а не демократії. Хоч і демократія, і самоврядування мають певні відмінності змістовного характеру, що мають онтологічне значення, позаяк саме ці ознаки або ж окремі з них містять спільні риси з рисами соціальної відповідальності особи. Самоврядування – це насамперед риса, властивість і якість общини, суспільства, нації, цивілізаційної спільноти як здатність управляти своїми власними справами, а вже потім – інституційна особливість і спосіб організації.

Організаційний механізм, що забезпечує реалізацію цієї властивості – це механізм самоврядування, який відображає участь громадян в організації та керівництві соціумом, у якому вони проживають. Із цього визначення формується судження, що самоврядування є вищою ціллю і водночас особливою формою розвитку й організації демократії, яка об'єднує інститути, передбачаючи: перетворення суспільних масами управлінських питань, облаштування та вдосконалення власного простору; забезпечення кваліфікованих рішень соціальними суб'єктами управлінських засад на базі високої управлінської та політичної культури; створення загальнодоступної системи інститутів, що забезпечують не епізодичну, а перманентну участь громадян в управлінській діяльності; більш тісне поєднання участі громадян у виробленні управлінських рішень із їх використанням і здійсненням контролю. Отже, стрижнева відмінність між демократією та самоврядуванням полягає у тому, що саме останнє більш повно і безпосередньо втілює основні принципи координації суспільства, забезпечує також і наявність демократичних форм участі громадян в управлінні, їх ефективне застосування.

На моє переконання, онтологічна суть самоврядування базується на глибших засадах, аніж всього лише збільшення кількості демократичних форм чи підвищення рівня науковості управління. Зрештою, висновок про самоврядування як суміш демократії та соціальної відповідальності зводиться й до того, що управління має суттєве значення для розвитку теорії соціальної відповідальності, а також врахування при їх формулюванні правового менталітету того чи іншого народу, соціальних сімей, особливостей історико-правової думки та історико-правових традицій нації. Утім, саме соціально-політичні особливості народу як спільноти зумовлюють специфіку здійснюваних управлінських функцій і передбачають необхідність аналізу проблеми самоврядування народу як самостійного об'єкта наукового дослідження, включаючи такий її аспект, як історія самої ідеї. Отже, якщо говорити про історію еволюції поняття соціальної відповідальності та самоврядування, то в її основі лежить принцип соціальної справедливості. Концепція самоврядування базується на уявленні про те, що участь кожного члена суспільства в управлінні ним є важливою. Такі ідеї були характерні і для етики Античності, і для періоду Просвітництва, і для концепцій утопічного соціалізму, і для сьогодення. Для прикладу, Ж.-Ж. Руссо неодноразово намагався пов'язати верховенство влади та повноти її вираження у волі народу з концепцією суспільного договору, який є втіленням високого рівня соціальної відповідальності [9, с. 325].

Такий стан речей видається цілком логічним, адже лише високі показники соціальної відповідальності й активну залученість особи до самоврядування можна вважати такими, що забезпечують плюралізм, а отже, й демократію. У цьому контексті самоврядування дає можливість навіть окремим особам і маленьким групам – об'єднанням, трудовим колективам, які могли б залишатися не почутими, – бути почутими та вислуханими на арені великої політики як можливість висловлюватися й ефективно представляти свої інтереси. У цьому контексті слід аналізувати поняття самоврядування у дискурсі діяльнісного та праксеологічного підходів. Зв'язок цих феноменів зрозумілий і закономірний, ба навіть принциповий, бо ж самоврядування не просто само по собі є діяльністю, а походить із діяльнісного компоненту. Тож залучення до сфери діяльності та праксеологічної сфери новітніх явищ і процесів актуалізує необхідність висвітлення управління як особливого виду діяльності, надленої відповідними суспільними функціями та відокремленням діяльності, що його забезпечує, реалізовує і гарантує.

Новітні способи соціального самоврядування стрімко розвиваються і характеризуються високими динамічними

показниками. З'являються новітні форми соціального самоврядування: всім відомі сьогодні ОСББ, територіальні громади тощо. Повсякденною необхідністю постає потреба децентралізації управлінської діяльності, коли окремі підсистеми, від великих соціальних структур до окремої людини, беруть ту чи іншу участь у загальній програмі діяльності, а при її реалізації володіють достатньо великими показниками свободи (самоврядування). У зв'язку з цим постає потреба перерозподілу в соціальній діяльності репродуктивного та продуктивного компонентів на користь останнього. У строго централізовано керованих суспільствах діяльність практично в усіх сферах постає репродуктивною, позаяк базується на зовнішніх екзогенних детермінантах і примусі, такою, що спрямована на відтворення, отримання завчасно заданих і сформульованих результатів суб'єктами-інстанціями, тобто діяльність відповідно до розробленої схеми. Будь-які спроби змінити такий стан речей у суспільствах, що не володіють достатньою мірою соціальної відповідальності, викликають осуд і несприйняття і з боку самих суб'єктів-інстанцій (адже такими суспільством легше управляти), і самими суб'єктами суспільства, члени якого переважною більшістю є конформними.

Основним аспектом самоврядування, як і будь-якого іншого виду діяльності активності, є потреби та інтереси індивідуального та колективного суб'єкта. Ця діяльність спрямована на їх задоволення і походить із потреб, у процесі задоволення яких з'являються нові потреби тощо. Потреба в такому контексті визначається як співвідношення між нормальним перебігом життєвого процесу в мірі окремих умов його буття, вимог до зовнішніх обставин, що впливають із його сутнісних властивостей, і здатність суб'єкта реагувати на наявність стану вищезазначених відносин, активізуватися для досягнення стану, що забезпечує нормальне функціонування [10, с. 115]. Окрім того, необхідно ствердити, що буде ідеальною така модель самоврядування із компонентом соціальної відповідальності, в межах якої не приватні потреби та інтереси трактуються як засіб для реалізації загальних, а загальний інтерес постає засобом і умовою реалізації приватних потреб та інтересів. За наявності такої моделі соціальної підсистема управління не враховує багатоманіття особливостей і суспільних потреб та інтересів для забезпечення і гарантування власної стійкості, а сама виникає із цих приватних і суспільних потреб та інтересів й існує доти, доки забезпечує їх задоволення належним чином [11, с. 6–38]. Ця модель свідчить про високий рівень соціальної відповідальності суспільства загалом з огляду на те, що позаяк загальний інтерес при самоврядуванні формується і реалізовується унаслідок прагнення до задоволення приватного та спільного інтересу. Тому й максимізація особистого «прибутку» може відбутися лише при погодженні дій, досягненні консенсусу та компромісу. Управлінська структура за таких обставин сприймається не чужою і зовнішньою, а як особисто-ініційована, спроможна забезпечити сприйняття, баланс і рівновагу [12, с. 9].

Без сумніву, зштовхування інтересів, ексцеси й конфлікти неминучі у громадянському суспільстві. Тим паче, коли йдеться про ранні стадії переходу від авторитарного управління до демократичного ладу. За нерозвиненої демократичної традиції зштовхування інтересів також неминуче в частині, коли йдеться про становлення громадянського суспільства та переходу із нижчого до вищого рівня соціальної відповідальності. Проте загальним принципом у цьому разі повинен бути рух від приватного інтересу до загального, а не навпаки. Доцільно в цьому контексті розглянути детальніше структуру інтересу, поштовху, тобто мотивацію, що зумовлює саме самоврядування. Отже, необхідно виокремити аксіологічні властивості самоврядування та соціальної відповідальності. Самоврядування, як зрештою і високий рівень соціальної відповідальності, цінні в тому ракурсі, в якому вони забезпечують звільнення від зовнішніх джерел гніту та примусу, натомість розширюють

межі росту та розвитку, думок, переконань і вірувань, свободу жити та дихати, іншими словами – позбутися від тих насильницьких умов, що затримували ріст і розвиток суспільства перехідних періодів десятиліттями. Тож самоврядування як найбільш доречний спосіб керівництва великою системою (суспільством), що створює найбільш сприятливі умови для реалізації усіх потреб та інтересів суб'єктів, мотивований передовсім процесуальним виміром (потреба у діяльності), більш, аніж дискретним фактором. Звісно, хоч і кожному громадянину властиво прагнути не почуватися пасивним об'єктом управлінської дії, проте не кожному члену суспільства притаманно спрямовувати таке стремління в активну соціально орієнтовану діяльність. Така потреба властива не всім членам суспільного життя, тоді як суб'єкти-інстанції в такий спосіб можуть лобювати власні інтереси та зумисне штучно акцентувати на них. Таким чином, самоврядування не слід ототожнювати з поголовною участю всіх членів суспільства у вирішенні всіх управлінських задач, тим більше, примусову участь, зовнішню спонукану активність тощо.

Примусово насаджуване управління – абсурд, викривлений вид тоталітаризму. Люди можуть відмовитися від соціально активної участі на підставі різних причин, яку вони нікому не змушені обґрунтовувати та пояснювати. Однією з антиспонук соціальної діяльності може бути надмірна зайнятість особи своїм кар'єрним чи особистим життям, загальна пасивність особи, пов'язані із властивостями її характеру та темпераменту, несхвалення панівних принципів соціальної системи та інших суб'єктів, що в ній перебувають. Індивідуальні та колективні особи повинні бути наділені правом розбудовувати громадянське суспільство та правову державу, а не обов'язком. Більше того, повинні існувати та існують певні обмеження у доступі та ієрархія участі у самоврядуванні. В іншому разі неможливо буде уникнути анархії та дисбалансу. Наявні в суспільстві управлінські структури, наприклад, держава, та нормативні системи, наприклад, право, формуючись як наслідок здійснення суб'єктами своєї діяльності, і зазначають рамки соціальної активності людей, а разом і соціальної відповідальності. Лише коли ці рамки гармонійно співвідносяться із діяльністю суб'єктів, можна говорити про самоврядування, а тому в іншому разі спостерігатимемо авторитаризм у зміненому вигляді. Тобто будь-яке громадське суспільство, акме якого досягти де-факто неможливо, проте завжди бажано прагнути, спрямоване на досягнення максимальної соціальної справедливості. Такими ж є цілі соціальної відповідальності.

Яким чином максимально наблизитися до високого рівня соціальної справедливості, як спричинитися до її зростання як принципу, що пронизує демократичну правову систему? Для прикладу, на думку Л. Кольберга, перманентний і плавний рух збалансування етичних категорій в екзистенції

суспільства є своєрідною теорією становлення суспільної свідомості та когнітивного розвитку [13, с. 234]. Ця теорія розвивається на декількох шаблях, зокрема: по-перше, відбувається ацептація суспільних ролей кожним із членів своєю переважною більшістю; по-друге, кожний із рівнів постає динамічним вибитком наступного рівня, що співвідноситься із наступним рівнем суспільної самосвідомості; по-третє, елементи та систему цієї структури можна синонімізувати й ототожнити зі структурою принципу справедливості; по-четверте, кожен із нових рівнів теорії становлення суспільної свідомості стає більш змістовним і наповненим із кожним подальшим рівнем власного розвитку [13, с. 229].

Виразом настанов теорії суспільної свідомості є процедурний устрій конституційної демократії, що її підвалини було сформовано ще в Античні часи. Прикладом цього рівня суспільної свідомості можна вважати інститут представництва усіх членів суспільного життя з метою досягнення суспільної згоди. Включеність усіх членів суспільного життя, декларування та фактичне підтвердження цінності кожного, що випливає із сутності соціальної відповідальності та набуває правового закріплення за демократичного режиму функціонування державної влади, виявляє морально-етичні засади функціонування суспільства та водночас вказує на те, що соціальна філософія повинна базуватися на моральній комунікації. За таких умов рівень соціальної відповідальності безпосередньо залежить від рівня суспільної моралі, тоді як моральні засади можуть і мають бути закріплені за посередництвом правової сфери, їм вкрай необхідна саме легіслативна перспектива [14, с. 26]. Проте, як слушно зазначає К. Байер, багато різних елементів і механізмів моралі можуть володіти засобами правового впливу, тобто переліком загальноюридичних властивостей. Окремі системи впливу, в основі яких моральні механізми, можуть бути правочинними – тобто юридично значущими, здатними породжувати правові наслідки, коли вони відповідають тим чи іншим формальним, мета-етичним властивостям, а водночас і критеріям універсальності та загальності, що так властиві нормативізму [15, с. 87].

Підсумовуючи, доцільно відзначити, що одним із основних принципів, властивим як національним правовим сім'ям, так і міжнародному порозумінню між суб'єктами соціального життя, слід вважати саме постулат «*facta sunt servanda*». Цей принцип важливий саме в демократичному суспільстві, позаяк демократія та громадянське суспільство ґрунтуються на ідеї суспільного договору, а не примусу та імперативу, договір цей і на макро-, і на мікрорівнях має все таки виконуватися.

Більше того, визнання всіх громадян рівноправними та рівнозалученими до суспільного життя апіорі передбачає високу готовність до досягнення консенсусу та договірності, а не примусового розв'язання конфліктів у разі їхнього загострення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Durkin J., Jackson D., Usher K. Qualitative research interviewing: reflections on power, silence and assumptions. *Nurse Res.* 2020. № 28 (4). P. 31–35. doi: 10.7748/nr.2020.e1725.
2. Кант І. Критика практичного розуму. Київ : Юніверс, 2004. 238 с.
3. Creating an Inclusive Society: Practical Strategies to Promote Social Integration. DESA 2009. 73 p. URL: <https://www.un.org/esa/socdev/egms/docs/2009/Ghana/inclusive-society.pdf>.
4. Після філософії: кінець чи трансформація? / перекл. з англ. Київ : Четверта хвиля, 2000. 432 с.
5. Йонас Г. Принцип відповідальності. У пошуках етики для технологічної цивілізації / пер. з нім. Київ : Лібра, 2001. 400 с.
6. Mashke G. Die Verantwortung; *Frankfurter Allgemeinen Zeitung* 7.10.1980. S. 14.
7. Gehlen A. Der mensch. Seine Natur und seine Stellung I der Welt. Wiesbaden. 1977. 185 s.
8. Kohlberg L. The Meaning and Measurement of Moral Development. URL: <https://commons.clarku.edu/heinz-werner-lectures/9/>.
9. Руссо Ж.-Ж. Про суспільну угоду, або принципи політичного права / перекл. з фр. та ком. О. Хома. Київ : Port-Royal, 2001. 349 с.
10. Marquard O. Zukunft braucht Herkunft: *Philosoph. Essays*. 2003. 292 p.
11. Doyal L., Gough I. A theory of human needs. *Critical Social Policy*. 1984. № 4 (10). P. 6–38. doi:10.1177/026101838400401002.
12. Hare R.M. Freedom and reason. Oxford University Press, 1963. 251 p.
13. Kohlberg L. The philosophy of Moral Development. San-Francisco : Harper and Row, 1984. 440 p.
14. Gilligan C. In a different voice. *Harvard University Press*. 1982. P. 24–39.
15. Baier K. The Moral Point of view. New York : Macmillan, 1965. 253 p.